

**ВІД МОВИ ДО НАЦІЇ: СТЕПАН КОЖУМ'ЯКА –
БОРЕЦЬ ЗА МОВНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(до 120-річчя від дня народження Степана Кожум'яки)**

*Ю. В. Колісник, доктор наук із соціальних комунікацій, професор кафедри
журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького*

(Черкаси, Україна)

e-mail: KolisnykUr@i.ua

ORCID: 0000-0002-6200-6091

У статті на основі архівних та маловідомих рукописних матеріалів висвітлено роль українського дисидента Степана Кожум'яки в боротьбі за статус української мови, духовності та культури. У контексті радянської епохи показано його як самобутнього філолога, філософа, талановитого автошляховика, який в умовах тоталітаризму виборював мовно-культурні права українства, намагався пробудити національну свідомість.

Епістолярна спадщина Степана Кожум'яки розкриває політику зросійщення, штучного втручання парткерівництва в царину української мови, засвідчує тенденцію до насильницького її зближення з російською та знищення як самобутнього явища. Його листування відображає особливості нищівної мовної практики, засуджує курс прихованого лінгвоциду.

До основних рис публіцистики Степана Кожум'яки, тісно пов'язаних з активною громадянською позицією, належать відстоювання засад національної самоідентифікації; напрацювання світоглядних орієнтирів; активна праця задля патріотичного виховання; боротьба за повнокровне функціонування української мови.

Степан Кожум'яка не лише декларував свої принципи, а й жив суголосно з ними. Прокладаючи шляхи (Черкаси–Умань–Гайсин), зводячи мости, гідротехнічні споруди, знаходив можливість безпосередньо відстоювати національні пріоритети – клопотав перед високими інстанціями про вихід творів передової зарубіжної класики та журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» українською мовою, про реформу освіти, про повернення до української абетки вилученої літери «І», залучав до цієї справи своїх близьких, знайомих; самотужки укладав «Автошляховий словник»; покладав вінки до «спомників Кобзаря», мріяв про оперу «Маруся Чурай»... Його багатогранна творча діяльність укотре засвідчує, що життя Кожум'яки – подвиг, гідний наслідування.

***Ключові слова:** політика зросійщення, русифікація, лінгвоцид, злиття націй, національна свідомість, громадська мужність, захист мови, моральне виховання, національні права.*

Актуальність. В умовах розбудови Української держави все більшого значення набуває проблема функціонування української мови в різних сферах політичного, економічного, культурного життя. Незважаючи на патріотичну налаштованість громадян, через інерційні прояви в гуманітарній політиці держави українська мова дотепер немає належного поцінування, хоча дискусії щодо її статусу досі тривають. Виборювання прав української мови в Україні має гірку багатовікову історію: починаючи від перших протестів XVII сторіччя через заборону богослужінь рідною мовою, русифікації початкової освіти; народних виступів супроти Валуєвського циркуляра й Емського указу в другій половині XIX сторіччя; протестних самогубств М. Скрипника, М. Хвильового (1933 р.), Олекси Гірника (1978 р.) проти насильницької русифікації до викривальної праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), осуду зросійщення українського шкільництва, ВНЗ й інших офіційних організацій та установ із боку представників УІГ–УІС, Народного Руху, творчої інтелігенції в 70-х, 80-х, 90-х роках XX сторіччя та новітніх звернень освітян, митців, політиків Лариси Масенко, Ліни Костенко, Ірини Фаріон, Лариси Ніцой, Павла Мовчана, Дмитра Капранова, Миколи Томенка, Івана Малковича. Тривала історія боротьби за

збереження української мови є багатовіковою борнею за виживання української нації в умовах російсько-імперського геополітичного «сусідства».

Серед яскравих представників українського народу, які виборювали мовно-культурні права на різних віхах історії, чільне місце посідає ім'я непересічного філолога, дисидента, інженера-шляховика з Новомиргорода Степана Кожум'яки. Його творча спадщина дотепер залишалася маловідомою.

Загальне осмислення здобутків і прорахунків громадського руху за збереження рідної мови сприятиме розв'язанню широкого кола питань, які набувають все більшої актуальності в умовах українського державотворення. У зв'язку з цим дослідження історії боротьби за збереження й функціонування української мови є важливим завданням сьогодення.

Зацікавлення феноменом мови в різні часи виявляли багато мислителів, науковців, митців, адже мова є не лише витвором історії, але й чинником історії, духовним адекватом дійсності. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження ще в середньовіччі (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Дуне Скотт, Уільям Оккам), коли наука й культура розвивалися в лоні християнства, коли християнська філософія визначала сам напрям наукового мислення й пізнання. Чи не найповніше дослідив зв'язок мови і Духу Вільгельм Гумбольдт і його послідовники: Август Подт, Герман Штейнтал, Георг Курціус, Август Шлейхер, Карл Фосслер. Ці ідеї знайшли певне продовження у вченні українського мовознавця-психолога Олександра Потєбні. Чимало уваги духовній природі мови приділяв також Іван Огієнко, який постійно наголошував на сакральності слова, на глибинних зв'язках мови з національною душею, з національними почуттями й переживаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині з'явилося чимало праць, що стосуються мовно-духовних аспектів нашого суспільства, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, у яких з'ясовано сутність минулої епохи, опубліковані окремі праці про функціонування української мови на різних етапах розвитку українського суспільства, зокрема Володимира Кулика [1], Богдана Кушніра [2], Лариси Масенко [3], Павла Мовчана [4], Лариси Ніцой [5], Івана Ющука [6] та ін.

Із погляду формування суспільної свідомості явище мови цілісно не аналізовано, але вийшли друком праці, у яких зосереджено увагу на мові ЗМІ тоталітарного періоду, зокрема Лариси Масенко «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду», Флорія Бацевича «Тоталітарний політичний дискурс: когнітивно-риторичні та комунікативно-мовні ознаки», Оксани Калиновської «Лексична сполучуваність у мові тоталітарного режиму», Андрія Романенка «Радянська словесна культура: образ ритора», Наталії Купини «Тоталітарна мова» та ін.

Мета статті – всебічно представити погляди Степана Кожум'яки як борця за мовні права українського народу, відстоювання права нації на функціонування мови в різних царинах громадського життя.

Результати дослідження. Свідок Української Народної Республіки Степан Кожум'яка, 1898 р. н., став для нас «живою історією». Він не лише багато пережив, але й чимало описав, що бачив і чув. Зокрема, зберіг для нащадків правду про собор Св. Миколи в Новомиргороді, будівництво новомиргородської лікарні – «Цегляного дива», спорудження спомника Великому Кобзареві в Шполі, будівництво секретного бункера Сталіну в далекій Самарі.

Степан Кожум'яка ще в радянські часи передрік незалежність України. Навіть у 90-річному віці активно цікавився політикою, сучасністю, орієнтувався в міжнародних справах, слухав транскордонні радіостанції, багато читав, аналізував. Знайомих, друзів та й недругів вражали не лише феноменальна пам'ять діда Степана – вільно цитував Гюго, Шекспіра, Байрона, давньогрецьких мислителів, декламував Шевченка, Франка, Лесю, а й широчінь поглядів, його ерудиція, всеосяжне аналітичне мислення. Було в хатині новомиргородця що почути, про що поговорити... Тематичний спектр розлогий – від античної, індійської, китайської філософії, світової культури, міжнародної та внутрішньої

політики; морального виховання до автошляхової справи, методики укладання бетону; мисливства, рибальства, порання на городі та в квітнику. Було зрозуміло: людина випереджує тогочасну дійсність. Через вільнодумство діда цікавилася ним держбезпека...

Сидить, бувало, на ліжку під старовинним портретом Шевченка й, схиливши сиву голову, загонисто декламує Франкового «Мойсея»:

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?
Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм
Тебе скував і заприсяг на вірність?*

Стільки болю! Стільки чуттів! Наприкінці 80-х багато хто від тих слів відчував «мурашки» по тілі. Ніби зараз лунає дідовий баритон, бачимо його козацькі вуса, сірі глибокі очі, високе чоло...

Очевидиця тих подій Олена Коваль зазначає, що якимось запитала в Степана Демидовича, звідки в нього взялася така щира любов до України, таке вболівання за її мову, історію та культуру. Дід і розповів, що якимось сімнадцятирічним ішов стежкою від хати до берега і заслухався співом дівчини й двох хлопців, які прямували попід річкою Вись на Кам'янку (село на схід від Новомиргорода). «Дівчина настільки гарно виводила “Ой летіла галка через балку...”, що мене вразив той спів. Я задумався, яка то гарна наша мова, наша пісня..., і чому ж у школі учать нас російською й панує ця чужа мова у владних структурах? Той вечір зробив переверот у моєму житті: українці працюють, хліб вирощують, а їхню мову забороняють» [7, с. 210–211]. Так почалося його національне самовизначення. Любов до української мови, до свого народу не була безплідно-ліричною. У душі до всього українського він виховував молодь.

Ще з малих років із книг, які придбав його батько на аукціоні, черпав почуття прекрасного. До революції працював народним учителем, у 1926 році закінчив факультет соціального виховання, а в 1928 році – мовно-літературний факультет Одеського інституту народної освіти й захистив дипломну працю «Борис Грінченко». Любив ходити в національному вбранні.

Часто у відвертих розмовах зі студентами проливав правдиве світло на події 1918 року в Україні, очевидцем яких він був, за що й поплатився... Невдовзі його заарештували співробітники ДПУ.

У протоколі допиту від 10 квітня 1928 року Степан Кожум'яка визнає, що, «проживаючи в м. Новомиргороді, ходив у національному вбранні, грав на бандурі історичні думи, виступав серед учителів із лекціями з української мови та літератури, зокрема з критикою сучасного мистецтва й моралі за ст. Йофе «Без черемухи» (газ. «Правда» за 4 грудня 1926 р.). Під час навчання на Новомиргородських педкурсах, брав участь у виданні журналу «Перша ластівка», хоча в ньому нічого антирадянського не було. <...> Виступав із критикою виборів до профкому Одеського ІНО, маючи на увазі, щоб було вибрано краще підготованих академічних товаришів.

Проти Радвлади не боровся із метою підірвати її, а мав на увазі критикувати ті помилки, які трапляються у царині народної освіти. Признаюся, що критика, в захопленні, деколи була досить різкою» [7, с. 143].

У заключній постанові карної справи № 3798 від 18.04.1928 року Степан Демидович Кожум'яка «поціновується» як «ярко виражений антисоветский элемент, шовинист-самостийник, сторонник экономической и политической независимости Украины», <...> недоволен существующим строем, считает, что сейчас необходимо воспитать молодежь, которая стала бы на защиту прав угнетённого украинского народа. Он говорит: «треба організувати гурт, громаду, треба притягувати молодь, необхідно з дітей широко почати виховання завзятих, відважних оборонців зганьблених, принижених прав рідного краю».

<...> Допрошеные свидетели: Стороженко, Марковская, Саперштейн подтверждают имеющиеся агентурные материалы» [7, с. 144–146].

Цих зізнань і доносів на народного вчителя Степана Кожум'яку виявилось достатньо, щоб зіпсувати долю, розпочати проти нього карну справу за антирадянську агітацію й пропаганду. Таких справ було аж три, щодалі з більшими термінами ув'язнення, важчими умовами перебування та ще віддаленішими місцями відбуття покарання.

У проміжках між арештами випускник Одеського інституту народної освіти Степан Кожум'яка, крім філологічної й соціологічної освіти, здобуває третій – технічний – фах, який допоміг йому вижити в радянських концтаборах. Лише на схилі літ зміг повернутися в рідний Новомиргород.

Родився 4го грудня 1898 р. в. г. Новомиргоро-
ді, Хіровоградської обл. в сім'ї городника.
З восьми років учився. З 1916го по 1923^{р.}
вчителював у м. Новомиргороді.
З 1923го р. по 1928^й вчителював і вчився
в Одесі. З 1928го по 1931^й вчився й пра-
цював у засланні в Чошкар-Олі.
З 1931го р. по 1937^й рік учився в НАМТ
і МТДН. В 1937^{му} році був заарештований
і засланий у Самарканд. Там працю-
вав по своєму шляховому фаху й залізо-
бетону. Повернувся в 1946^{му} році й
працював начальником шляхово-експло-
атаційної дільниці до 1949го року. Був
заарештований і висланий у Красно-
ярський край, де працював по фаху
до 1954го року.
19го / 1954 г. *Стороженко*.

Автобіографія... Така коротка. А життя – ціла епоха
Автобіографія С. Кожум'яки, написана під час влаштування на роботу

Постійні арешти, близько 20 років тюрем, спецзаслань, регулярний нагляд комуністичної держбезпеки не зломали душі живої і слова живого. Повернувшись до рідного краю у свої 56, за 19 років наступної плідної праці інженер Кожум'яка встиг звести 12 залізобетонних мостів й прокласти чимало кілометрів автошляхів.

Упродовж багатьох років, крім проектів і будівництва автосполучень, важливою цариною життя Степана Кожум'яки залишалася філологічна тема. Навіть у таборах, коли виникла потреба сформувати книгозбірню, наш земляк три дні пише з пам'яті список книг, якими слід укомплектувати бібліотеку, бо вважав, що кожна розвинена людина повинна читати не менше, ніж 50 сторінок за день.

Енциклопедичні знання Степана Кожум'яки не лише рятували його в таборах, але й сприяли утвердженню гуманістичних ідеалів, які він проповідував. Мешканці Новомиргорода й довколишніх сіл, користуючись мостами, шляхами, які звів Степан Кожум'яка зі своєю будівельною бригадою ШЕД-722, пам'ятають також літературні вечори, що їх він організовував у шляхвідділі, встановлення за ініціативою Кожум'яки

пам'ятників Тарасові Шевченку, покладання вінків до підніжжя Кобзаря в Лип'янці та Шполі. А ще постійні петиції-вимоги до Верховної Ради УРСР, колективні звернення до різних інстанцій з вимогою припинити дискримінацію рідної мови.

На чому акцентував, за що відчайдушно боровся Степан Кожум'яка, актуальне не тільки в минулому, а й животрепетне нині. Читаючи його листування, укотре переконуємося, що вистраждане колись – це наша сучасність. Виразно бачимо глибокий, усебічний, об'єктивний аналіз національного життя в Україні й гіркі, пророчі висновки.

Для повнішої аргументації й з нагоди 120-річчя від дня народження Степана Кожум'яки вважаємо за потрібне подати в публікації кілька зразків його творчого доробку на захист української мови, духовності та культури в умовах радянського тоталітаризму. Як приклад, фрагменти з листа до Спілки письменників України 1968 року:

*Київ, вул. Орджонікідзе, 2.
Спілка Письменників України.*

*Широкоповсютні Твориці
Красного Слова!*

Якось хтось із Вас промовив: «Ви б написали нам про це».

Гаразд. Зробимо таку спробу й напишемо, що турбує людей по далеких селах і хуторах (є ще такі) на Україні.

Розповідь буде про мову, яка зараз перебуває в непевному стані. Про українську мову навіть співомовки з'явилися, як ось у селі Лікарево Новомиргородського району на Кіровоградщині:

«Ой сяду я та й поїду
До самого Білодіда
І спитаю там сама:
«Є та мова, чи нема?»»

Чому саме до колишнього ректора Одеського інституту народньої освіти, по тому міністра освіти, а тепер віце-президента Української Академії Наук, бо люди знають, скільки він зробив для дискримінації, перекручування та придушування вкраїнської мови. Та не тільки він.

Слід тільки уважно придивитись і прислухатися до мовного життя України, щоб сумно похитати головою.

Школа. Сидить школярочка за партою й мислить, як їй написати суддя чи судья, – це в другому класі. І на українській диктівці пише судья, а на російській суддя. Таке трапилось і з школяриком Володимиром Сипливим у м. Новомиргороді на Кіровоградщині. Та хіба лише з ним. Унаслідок і докори батьків і сльози дитини.

Кому це потрібно? Кому від цього користь? Хто вигадав таке? З другого класу змушувати дітей вивчати чужу мову та ще й близьку до рідної. Скільки це коштує дитячому інтелектові? Чому саме українським дітям треба нести це розумове навантаження, а російським – ні?

А далі не краще. Абітурієнт, що скінчив українську школу, вступає в технікум чи вищий навчальний заклад. Там переважно російська мова. Починається перенавчання. Для цього потрібно багато часу й перевитрат інтелектуальних сил.

Та ще ж і таке трапляється. Студентка Одеського політехнічного інституту з м. Новомиргорода Валентина Яворська переклала завдання з німецької мови вкраїнською мовою. Її змусили перекласти завдання російською мовою – інакше не зарахували б їй залік із німецької мови. Студент Харківського автошляхового інституту Микола Негара із с. Листопадове Новомиргородського району скаржиться, що не може встигати як слід засвоювати дисципліни, бо він же вчився в сільській школі, а в інституті викладають російською мовою, де термінологія, як ось у математиці, інша: «Хоч бери та кидай, – каже парубок, – ночей не досипаю через це».

Хіба це нормально ?

А викладання по ремісничих училищах та автошколах теж провадиться російською мовою. Це, очевидно, для «кращого розвитку мови» багатоміліонного народу.

Як торкнутися чистоти мови, то в цій галузі справи не кращі. Перечитуючи часописи, сучасну літературу на кожній шпальті, на кожній сторінці незрозумілі русизми. Вже не комора, а кладова; не піструг, а форель; не Наталочка, а Наташа; не могила, а курган; не вівчарик, а бекас; не цитрина, а лимон; не Рівне, а Ровно (хоч О. Стрижак переконливо довів у «Мовознавстві» № 4, з 1967 р., сторінка 82, що треба писати Рівне); не слуква, а вальдшнеп і так без кінця. Ніби українські слова й терміни гірші за російські.

А що робиться в кінематографії? Українських кінофільмів фактично нема. Дійшли до того, що про Довбуша подають у кінотеатрах російською мовою. А «Лісову пісню», а «Дорогою ціною» так само. Та наколи б Леся Українка та Михайло Коцюбинський повставали з могил, вони б дещо сказали про такий глум і профанацію письменникам України.

Українське (глум якийся) радіо пересипає свої пересилання російськими вставками без кінця. Та й узагалі, з якої це речі набагато більше ніж половину радіопересилань на Україні подається з Москви російською мовою. Чи не для кращого розвитку української мови?

Нісенітниця!

Всі радіопересилання повинні подаватись із Києва українською мовою, так як із Варшави польською, з Бухаресту – румунською і т.д.

Треба, нарешті, поставити питання руба й припинити дикю дискримінацію мови багатоміліонного народу, викоренити інсинуації про безперспективність української мови, про наближення мов. Під егідою пролетарського інтернаціоналізму та братерства провадиться підступна, розгнuzдана, нахабна русифікація українського населення. Виходить, що того, чого не домігся російський царат, того хоче досягнути уряд України. Дійсно, «славне» прагнення... Знову й знову виникає питання: «Та доки ж це буде?» [8].

Вдостоюючи національні права нашого народу, Степан Кожум'яка в такому ж дусі писав листи-звернення, листи-прохання, листи-вимоги в надії захистити українську мову, культуру до Верховної Ради УРСР, Міністерства культури УРСР, Комітету преси при Раді міністрів УРСР, Міністерства автотранспорту УРСР; редакцій газет «Літературна Україна», «Радянська Україна», «Друг читача»; українським митцям, літераторам та ін. поважним інстанціям та особам.

Уболівання за долю народу бачимо в листах Степана Кожум'яки до своїх друзів. У листі до однокурсника з мовно-літературного факультету Одеського ІНО – наукового співробітника Львівського відділу Інституту української літератури, відомого драгоманознавця Івана Романченка (3.10.1970), Степан Кожум'яка, зокрема, зазначає: «Зараз і письменники, й критики, і вчені тримаються певного шаблону, з острахом перевіряють кожний свій рядок. Хіба ми, Іване, в 1917, 1918 роках могли подумати, що для живого людського слова можуть бути якісь шори? Дико стає, коли замислишся, до чого ми дожилися. Де та демократія, де соціалізм, де рівність? Не дивуйся, не смійся з таких запитань. Їх викликає саме життя» [9].

У листі до І. Романченка від 27 грудня 1967 року Степан Кожум'яка аргументовано показує стан української мови, культури в умовах радянської політичної формації: «... Дивитимуся з риштовань на будівництві мосту у воду і виглядатиму золотої рибки. А до кого ж ти біденький звернешся, щоб надрукували твори Михайла Драгоманова? Річки ж біля тебе близько нема. <...>

Щойно приїхав зі «столиці» з пекучим болем у серці. У Києві не був давно. Сподівався на поступові зміни, на якесь прояснення. Нічогісенько. Нахабний розгул русифікації. Українського слова майже не чути. По установах вузьенький філістерський дух. Заклопотаність дрібними, власними, суто міщанськими справами. Кар'єра, посада,

справи хатнього інтер'єру, перебирання кісточок і брудної білизни знайомих, гулянки – ось теми для розмов і «дебатів».

У Спільці Письменників України почав був розповідати про ті неподобства, які діються в провінційних хащах, про радіопересилання, про кінофільми, про недоречності в літературі. Загребельний здивовано дивиться на мене, Зарудний дорікає скрайності моїх поцінувань і поглядів, О. Гончар скаржиться, що завантажений дуже, нема коли; ото тільки В. Коротич і прислухався...

Так і пішов я від тих творців слова з порожніми вухами. Іду та й мислю собі – де ж ті захисники народної культури та мови?

Найбільше обурює інертність, порожнеча, політична сліпота, брак елементарної національної гордості, неосяжна ширина перевертництва, цілковита відсутність будь-якої свідомості та громадської мужності в нашому суспільстві.

Отара, навіть не овець, а телят. Обридлі стереотипні речення й міркування, порожня балаканина. А вже щодо радіопересилань, то й говорити не хочеться. І ось мільйони довбень слухають і мовчать. <...> Вибач за гіркі рядки» [10].

Олесь Гончар у щоденникових записах згадує:

«Вечір. Парк Шевченківський. Деревя рідкісної могутності. Крізь темну зелень просвічує червоним оксамитом корпус університету. Скільки разів бачиш – і все вражає.

Долі людські...

Заходить до нас відвідувач. Високочолий. Довгі сиві вуса. Відрекомендувався:

– Дід Степан.

Намагаюсь дізнатись, як величають по батькові, але даремно:

– Дід Степан і досить.

Козарлюга. Як один із братів Тобілевичів. Він і родом, виявляється, з Новомиргорода.

– Спитаєте, чого прийшов? Читав усе (Ваше) і хотів подивитись, доки ще не зовсім осліп (сліпне від катаракти).

До недавнього – інженер-шляховик. Зводив дорожні споруди. Півжиття з теодолітом. Міряв і Сибір.

– Маю 78 років, скоро вмру і не смерті боюсь... Щодо цього згоден із Спінозою: смерть неминуча, тож не треба боятись її, ні думати про неї. Думки про інше. Прийшов оце вас запитати: **що буде з нашою мовою?** Ночами лежу, дивлюсь хворими старими очима в стелю і все мучусь думками: що буде з нею?

Лає всіх: лікарів. Перевертнів. Підлабузників. Відступників, ренегатів... Молодих, що по шість років протирають штани в інститутах, об'їдають батьків і досі нічого не винайшли від катаракти. Мрія (в таких) про одне: диплом у зуби – і влаштуватись на півтори ставки... А чиновництва! «Стільки його розвелось у нас у районі – до Києва не перевішаєш».

Бойовий дід. Ерудиція багатюща. Дружина навчалася в Лозаннському університеті, європейські мови блискуче знає, але зараз згорбило її, ледве хату перейде, отак ходить (показує, як вона ходить).

– Хіба ж можу кинути таку й поїхати десь лікуватись? Оце вирвався на день.

Живуть у глушині. Розповідає, як воював з невігласами за «Собор». Діставати книжку їздив у сусідній район. При ньому ще якийсь з'явивсь у книгарні, прибув із Черкас, прочув, що тут є. Черкасець, видно, був із розмахом:

– Дайте дванадцять «Соборів»!

– Навіщо вам стільки?

– Люди просили.

Знов дід лає тих, що цураються. Знову **що з нею буде?** Прощаючись, уже з порога тричі вклонився до пояса. Сивою головою. Всіма пережитими літами. Почуваю, як глибоко це западає в душу. Ніколи цього не забути...» [11, с. 266–267].

У листах до своїх рідних Степан Кожум'яка, поруч із темами побуту, господарства, порушує також болючі, животрепетні проблеми виживання української нації в умовах тоталітарної системи. Ось рядки з його листів до Оксани та Олени Коваль, жителів Шполи: «Оксано та Оленочко, хороші мої! Думи, думи, думи. Родився, виріс, вивчився серед цього народу і ніяк не зрозумію цю етнічну одиницю. Світ великий. Наша планета заселяється все густіше. На ній багато народів і чорних, і жовтих, і червоних, і білих. Кожен із них намагається показати себе, довести, що він існує й має право на існування. Кожна нація дбає про збереження своєї культури, історії, звичаїв, мови.

Сказати, наприклад, фінові чи румуніві, щоб він ізрікся рідної мови. Та він же подивиться на того, що таке запропонував, як на людину недоумкувату, божевільну. А українці?

Соромно помислити, моторошно стає, коли спостерігаєш, як вони легко зраджують мову свого народу, втоптують у багно традиції батьків, криваву, жакливу історію дідів. Дивишся, слухаєш таку «громадянку» чи «добродія» і дерев'янієш од болю в серці та гірких міркувань у голові.

Що воно за люди? Космополіти, інтернаціоналісти? Є такі. Але всесвітній громадянин не може дійсно стати ескімосом чи могіканом. Поважати всі народи треба – і великі й малі, але робитися ними, перетворюватися в них ні фізично, ні інтелектуально неможливо.

Злиття націй – це абсурд. Підсоння, геологічний ландшафт, топографія, фауна, флора, географічне розташування – все це наклада на людину й на народи свій могутній одбиток. Такі відзнаки завжди виявляються і в звичаях, і у вірі, і у мові. Їх не стерти, не замінити.

А як же з цими 40000000? Отут то й горе. Це ніби натовп, та ще й величезний, дегенератів, народ, що вироджується (властиво, українського народу вже ніби нема, бо прикметник український уперто скрізь підмінюється). Його, наприклад, аж ніяк не турбує, що він не має своєї поштової марки; його зовсім не клопоче, що його залізниця русифікована; йому байдуже, в якому стані його рідна мова, бо він із дивовижною легкістю відмовляється від неї та ще й ізневажає, паплюжить її.

Чого можна сподіватися від такої отари двоногих індивідів? Стає навіть цікаво, як у них народжуються думки і що вони мислять про своє зоологічне існування. Невже вони ніколи не замислюються над тим, що зраджувати, міняти, кидати, відмовлятися від традицій, звичаїв батьків, від рідної мови, мови матері й народу – це великий, непростимий злочин?! За таких «привабливих» умов і оточення ніякі поступові чи веселі думки не полізуть у голову...» [12].

Погортаймо листи Степана Кожум'яки, звернімо увагу, що через усю його творчість, від першого до останнього рядка, червоною ниткою проходить гіркий біль за долю рідного краю: «Складається жакливе становище для багатоміліонної нації, яка стає перед страшним фактом роздвоєння й подальшої дегенерації. Ультраквізм у мові, какофонія в музиці, безладдя у звичаях, бруталність у взаємовідносинах і поведінці. Все це ніяк не може обіцяти нам світлих перспектив. Під словом «нам» – слід розуміти всю українську націю» [13].

Автор не лише актуалізує національні проблеми українства, а й намагається віднайти вихід із ситуації: «Що ж робити?» – питаєте Ви. Робити є що, треба хотіти, прагнути, бажати. А починати належить із самих себе. Кожен із нас має певну освіту, розвиток і можливості. Тому не сидіть же й сподіватися, що хтось щось нам створить і зробить. Потрібна особиста наполеглива робота кожного. Україна не має багато того, що мають найменші нації. У багатьох галузях науки вона не має не тільки капітальних праць, а навіть елементарних підручників українською мовою. Отже, комусь треба їх складати. А їх же не складуть оті трактористи й дівчата, що сіють для всіх озимину. У Вас усіх є можливості стати до такої праці. Наприклад: «Деревина», монографія «Горіх», популярна книжка «Сад», «Город», «Індивідуальна пасіка», «Вулики», «Догляд за меблями»,

«Столярна справа», «Дитячі меблі», «Пластмаси у меблях», «На захист рідної мови», «Де наша історія?». Є багато тем, на які можна написати і пояснення, й побажання. Коли немає можливості розробити й скласти широкої й глибокоерудованої монографії, то можна ж почати з малесенької брошури. Все це, нехай і потроху, але буде коштовним укладом у нашу українську літературу й культуру. Не будемо казати вже про те, що, працюючи над книжками і з книжками, складаючи якогось дописа, нотатку, брошуру чи книгу, людина росте, розгортається, підноситься на вищий щабель освіченості, розуміє глибше те, на що вона, можливо, й не звертала особливої уваги. Крім того, вона виконуватиме свій святий обов'язок перед своїм народом і перед самим собою. Кращі люди нашого, не зовсім розумного, українського народу вважали не тільки своїм першорядним обов'язком, а й щастям працювати на користь своєї нації...» [13].

Коли б не знати, що це писав Степан Кожум'яка в далекі 60-і роки, можна подумати, що ці слова належать комусь із теперішніх патріотів України. Що це: українська доля, зупинена в часі, котра перегукується на різних віхах національної історії? Пророчє слово крізь роки? Хтозна. А все ж привід для подиву є. Для висновків також. Дисидент Кожум'яка – сучасний і позачасовий, реальний і прогностичний провісник української держави. І ми це знаємо й розуміємо... Під час кожного всенародного віча пізнаємо слова незабутнього новомиргородця.

«Були ж у нас люди. Є з кого приклад узяти. Була і Настя-Роксолана, і Лисавета Гулевичівна, і Ганна Монтов, і багато інших. Нам же нагадують про них. Візьмемо до рук книгу С. Плачинди «Неопалима купина» й перечитаймо її. Там, що не сторінка, то наша правда історія, наше минуле. А ми ж не дуже квапимося про те дізнатися...

«Родинні зв'язки – ниточка тонка». Так, так! Правду сказала Велика Українка. А ми не шануємося, не прагнемо вийти на ширший шлях. Усе копірсаємося в обмежених хатніх справах. Та ще й поміж собою не миримо, на обставини та умовини звертаємо. Хіба ми не для того, щоб впливати й змінювати те погане оточення? <...>

Українська інтелігенція повинна піднести рішучий голос на захист мови багатоміліонного народу, яку намагаються задушити якісь потаємні, приховані, темні, реакційні сили. Вона грудьми повинна стати за мовні права свого народу!» [13].

Висновки. Партійно-радянське керівництво, продовжуючи багатовікову політику царської Росії, здійснювало чисельні заходи, спрямовані на зросійщення дошкільної, середньої та вищої освіти, що призвело до трагічних наслідків у мовній ситуації України. Тотальне зросійщення, охопивши духовне життя українського суспільства, завдало значної шкоди українській культурі, стало першопричиною асиміляції українського народу, деградації його суспільної свідомості й занепаду національної гідності. Зросійщення в гуманітарній сфері провадили через вилучення з наукових праць, творів літератури, мистецтва яскравих подій з історії України, імен видатних діячів нашого народу, які збагачували українську культуру.

Політика зросійщення спричинювала протестні настрої в різних прошарках українського суспільства. Представники дисидентського руху, своєю чергою, намагалися запобігти подальшому зросійщенню українського народу, відродити українську духовність, мову, культуру.

Яскравий представник плеяди українських дисидентів – Степан Кожум'яка. Його епістолярна спадщина, як і колись, так і тепер, окрилює багатьох співвітчизників у виборюванні національних прав українського народу.

Список використаної літератури

1. Кулик Володимир. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. *Наук. зап. Ін-т політ. й етнонац. дослідж. ім. І. Кураса*. Київ, 2017. Вип. 5–6. С. 200–213.
2. Кушнір Богдан. Закон про українську мову має бути на віки. *Голос України*. 2018. 11 груд. С. 2.
3. Масенко Лариса. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. Ч. 2. С. 20–35.

4. Мовчан Павло. Роль історичної «Просвіти» феноменальна, роль нинішньої – доленосна! *Слово Просвіти*. 2018. 13–19 груд. С. 4–5.
5. Ніцой Лариса. Витіснимо московську мову з України. *Універсум*. 2018. № 9–10. С. 41–43.
6. Юшук Іван. «Просвіта» і мова. *Слово Просвіти*. 2018. 13–19 груд. С. 6.
7. Колісник Юрій. Планида Степана Кожум'яки. Сер.: Життя славетних / Упоряд. та авт. передм. Юрій Колісник. Черкаси : Брама, 2004. 224 с.
8. Кожум'яка Степан. Лист до Спілки письменників УРСР від 22.03.1968. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 17 берез.
9. Кожум'яка Степан. Лист до Івана Романченка від 3.10.1970. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
10. Кожум'яка Степан. Лист до Івана Романченка від 27.12.1967. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
11. Гончар Олесь. Щоденники: У 3 т. Т. 2 (1968–1983). Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. К. : Веселка. 2008. 608 с.
12. Кожум'яка Степан. Лист до Оксани та Олени Коваль від 16.05.1970. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
13. Кожум'яка Степан. Лист до Оксани та Олени Коваль від 1.08.1968. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.

References

1. Kulyk, V. (2017). Derzhavna polityka ta hromadska dumka shchodo pamiaty u movy v Ukraini pislia yevromaidanu [State policy and public opinion concerning the memory and the language in Ukraine after maidan]. *Nauk. zap. In-t polit. j etnonacz. doslidzh. im. I. Kurasa*. Kyiv, issue 5–6, 200–213 (in Ukr.).
2. Kushnir, B. (2018). Zakon pro ukrainsku movu maie buty na viky [A law about the Ukrainian language should be for ages]. *Voice of Ukraine*, Dec. 11, 2 (in Ukr.).
3. Masenko, L. (2018). Movnyi konflikt v Ukraini: shliakhy rozviazannia [A language conflict in Ukraine: ways of solution]. *The Ukrainian Language, part 2*, 20–35 (in Ukr.).
4. Movchan, P. (2018). Rol istorychnoi «Prosvity» fenomenalna, rol nynishnoi – dolenosna! [The role of the historical «Prosvita» is phenomenal, the role of the present day one is highly important!]. *Word of Enlightenment, Dec. 13–19*, 4–5 (in Ukr.).
5. Niczoj, L. (2018). Vytisnymo moskovsku movu z Ukrainy [We will force out the Moscovian language from Ukraine]. *Universum*, № 9–10, 41–43 (in Ukr.).
6. Yushhuk, I. (2018). «Prosvita» i mova [«Prosviata» and the language]. *Word of Enlightenment, Dec. 13–19*, 6 (in Ukr.).
7. Kolisnyk, Y. (2004). Planyda Stepana Kozhumiaky [Stepan Kozhumiaka's fate]. *Series : Life of the Famous*. Compiled and foreword by Y. Kolisnyk. Cherkasy: Brahma, 2004, 224 p. (in Ukr.)
8. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Spilky pysmennykiv URSR URSR vid 22.03.1968 [A letter to the writers' unit of the USSR, March 22, 1968]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 17 (in Ukr.).
9. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Ivana Romanchenka vid 3.10.1970 [A letter to Ivan Romanchenko, Oct. 3, 1970]. *Pryvatnyj arxiv Y. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive]. March 18 (in Ukr.).
10. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Ivana Romanchenka vid 27.12.1967 [A letter to Ivan Romanchenko, Dec. 27, 1967]. *Pryvatnyj arxiv Y. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).
11. Gonchar, O. (2008). Shhodennyky [Dairies]: in 3 vol. Vol. 2 (1968–1983). Kyiv : Rainbow, 608 (in Ukr.).
12. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Oksany ta Oleny Koval vid 16.05.1970 [A letter to Oxana and Olena Koval, May 16, 1970]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).
13. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Oksany ta Oleny Koval vid 1.08.1968 [A letter to Oxana and Olena Koval, Aug. 1, 1968]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).

Yu. V. KOLISNYK. FROM LANGUAGE TO NATION: STEPAN KOZHUMIACA IS A FIGHTER FOR THE LANGUAGE RIGHTS OF THE UKRAINAIN PEOPLE

Summary. Introduction. *Under the conditions of building up the Ukrainian state the problem of the Ukrainian language functioning is gaining more and more significance in different spheres of the political, economical and cultural life. In spite of the citizens' patriotic set, due to the inertial manifestations in the state humanitarian policy the Ukrainian language has not got the necessary evaluation, though discussions concerning its status are still being provided. Struggle for the Ukrainian language has a big*

terrible history – starting from the first protests in XVII c. against the prohibition of conducting liturgies in the native language, russification of the primary education; people's actions against Valuyev's directive and Emsk decree in the second half of the XIX c.; protest suicides of M. Skrypnyk, M. Khvyliovyi (1933), O. Hirnyk (1978) against violent russification up to the accusing work by I. Dziuba «Internationalism or russification?» (1965), deprecation of the imposing Russian in schools, higher educational establishments and other official organizations and institutions on behalf of the representatives of the Ukrainian Helsinki Group, Narodnyi Rukh, creative intelligence in 70s, 80s, 90s of the XX c. and up to the newest appeals of the educators, educationalists, artists, politicians Larysa Masenko, Lina Kostenko, Iryna Farion, Larysa Nitsoy, Pavlo Movchan, Dmytro Kapranov, Mykola Tomenko, Ivan Malkovych.

Among the bright representatives of the Ukrainian people who have struggled for the language-culture rights during different historical periods an important place is occupied by the outstanding philologist, dissident, engineer-road-maker Stepan Kozhumiaka from Novomyrhorod.

The purpose. The article is fixed on the role of the Ukrainian philologist, sociologist, engineer-roadmaker, Soviet political prisoner Stepan Kozhumiaka in the struggle for the language-cultural rights of the Ukrainians under the conditions of the communist system and wakening the citizens' national consciousness on the examples of his epistolary heritage.

General pondering of the achievements and faults of the public movement for preservation the native language will contribute to the solution of the wide range issues which are gaining great actuality under the conditions of the building up the Ukrainian state. Due to this research of the struggle for keeping and functioning the Ukrainian language is a very important task nowadays.

Results. The article vividly shows the state of functioning the Ukrainian language in the USSR in 60s-70s XX c. Though much spoken nowadays, the negative tendencies in the Ukrainian language-culture situation are still being kept. It is shown by the comparative analysis of the past and present ideas.

Originality. The Ukrainian language has not yet been thoroughly explored by means of the letters by the famous representative of the Ukrainian dissidents Stepan Kozhumiaka. The article is the first attempt to do this.

Conclusion. Party-Soviet management of the USSR, continuing the long lasting policy of the tsar Russia, made numerous measures aimed at imposing Russian in the pre-school, middle and high education, which led to the tragic consequences in the language situation in Ukraine. Having comprised the spiritual life of the Ukrainian society, the total Russian dominance made a great damage to the Ukrainian culture and became the primary cause of the Ukrainian people's assimilation, degradation of its public consciousness and decline of the national dignity. Imposing Russian in the humanitarian sphere was carried out by extracting the names of the outstanding figures of our people who had enriched the Ukrainian culture and the bright events from the Ukraine's history out of the scientific, literature and arts works.

The policy of imposing Russian caused protests in different layers of the Ukrainian society. The representatives of the dissident movement tried to prevent from the further Russian dominance of the Ukrainian people and to revive the Ukrainian language, culture, spirituality. Their activity in struggling for national rights of the Ukrainian people should be an example in present days.

Key words: communist internationalism, Soviet cosmopolitanism, merging of nations, public courage, protection of the language, moral upbringing, national rights.

Надійшла до редакції 13.03.19

Прийнято до друку 25.03.19